

บทที่ 2

คติความเชื่อและรูปแบบของงานศิลปกรรมเกี่ยวกับพระศรี – ลักษมีในประเทศอินเดีย ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

1. คติความเชื่อเกี่ยวกับพระศรี - ลักษมีก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

ความเชื่อของชาวพื้นเมืองในอินเดียก่อนหน้าที่จะมีการรับเอาศาสนาพระเวทของพวกอารยันเข้ามาได้แก่ การนับถือเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Goddess of Fertility) การบูชาต้นไม้ (Tree Worship) และการบูชายักษ์ (Yaksas Cult)¹ ความเชื่อดังกล่าวมีอิทธิพลต่อศาสนาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในอินเดีย เช่น ศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู ศาสนาพุทธและศาสนาเชน โดยเฉพาะความเชื่อที่เกี่ยวกับการนับถือเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ซึ่งต่อมาวิวัฒนาการกลายเป็นพระศรี - ลักษมีในศาสนาฮินดู ในที่นี้ผู้ศึกษาขอเสนอแนวคิดโดยลำดับตามยุคสมัยดังนี้

1.1 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (Pre - Historic)

ในสมัยยุคหินเก่า (Paleolithic) พบภาพลายเส้นบนฝาผนังถ้ำภิมเบตกา (Bhimabetaka) เป็นรูปบุคคลที่มีสายน้ำไหลออกจากหน้าอกทั้ง 2 ข้าง (ภาพที่ 1) มีนักวิชาการเชื่อว่าเป็นรากฐานความเชื่อเกี่ยวกับลัทธิการบูชาพระแม่ (Mother Goddess)² ซึ่งปรากฏตั้งแต่สังคมล่าสัตว์จนถึงสังคมกสิกรรม ความเชื่อดังกล่าวเป็นอิทธิพลจากประสบการณ์ในการทำเกษตรและธรรมชาติ เพศหญิงมีหน้าที่ในการทำเกษตร เลี้ยงสัตว์ ให้กำเนิดและสำรองอาหาร ในยุคนี้พบประติมากรรมแกะสลักเป็นรูปผู้หญิงตามถ้ำเป็นจำนวนมากแสดงถึงแนวคิดพื้นฐานเรื่องการให้กำเนิดและความอุดมสมบูรณ์ของเพศหญิง³ ความเชื่อเกี่ยวกับลัทธิการบูชาพระแม่นี้ได้ส่งผ่านมายังยุคหินใหม่ (Neolithic) และยุคโลหะ (Metal Age) อีกด้วยโดยมีหลักฐานเป็นแผ่นดินเผาและกระดูกแกะสลักจำนวนมาก โดยเฉพาะยุคโลหะแผ่นดินเผาบางชิ้นที่เป็นรูป

¹ Anada K. Commaraswamy, *The Origin of Buddha Image* (New Delhi : Munshiram, 1972), 12.

² *Cave Paintings of India* [Online], Accessed 30 May 2006. Available from <http://www.kamat.com/kalranga/rockpain/7098.html>

³ เป็นแนวความคิดที่คล้ายคลึงกับลัทธิบูชาแม่พระแห่งผืนดิน (The Mother of Earth Goddess) ของสังคมเกษตรของทั้งเอเชียและยุโรปในสมัยยุคหินใหม่ อธิบายได้ว่าผืนดินและผู้หญิงมีธรรมชาติที่คล้ายกันในเรื่องการให้กำเนิด, M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, (Delhi : Agam Kala Prakashan, 1979), 14 -15.

ผู้หญิงเปลือยยืนยกมือขึ้นแตะหน้าอก มีนักวิชาการสันนิษฐานว่ามีความเกี่ยวเนื่องกับลัทธิพระแม่ผู้ยิ่งใหญ่ (Great Mother Goddess) เช่นกัน⁴

1.2 สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (Indus Valley)

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโมเฮนโจดาโร (Mohenjodaro) และฮารัปปา (Harappa) พบตราประทับรูปผู้หญิงจำนวนมากกระจายทั่วไปตามที่ราบลุ่มแม่น้ำสินธุที่แสดงถึงความเชื่อในการบูชาพระแม่ นอกจากนี้ยังพบหลักฐานเกี่ยวกับการบูชาเพศชาย⁵ มีการพบแท่งหิน (Phallic Stone) จำนวนหนึ่งโดยมักพบคู่กันกับหินวงแหวน (Ring Stone) เป็นสัญลักษณ์ของเพศชายและหญิงซึ่งเป็นต้นกำเนิดพลัง ทั้งนี้ลัทธิการบูชาลึงค์และโยนีได้รับการยอมรับทั่วไปอินเดียซึ่งในเวลาต่อมาจะถูกรวมเข้าในศาสนาฮินดู⁶

นอกจากนี้ยังมีการพบประติมากรรมและตราประทับรูปแม่และเด็ก รูปผู้หญิงตั้งครรภ์ที่เกี่ยวเนื่องกับความเชื่อเรื่องพระแม่ผู้ให้กำเนิด (Mother Goddess) รูปเคารพที่สร้างจากดินเหนียวนี้พบได้ทั่วไปในบ้านทุกบ้านบนถนนของเมืองโมเฮนโจดาโรและฮารัปปา มีความสำคัญเป็นเทพผู้พิทักษ์บ้านเรือนและให้กำเนิดเด็กในรูปของ “ความเทวดา” (Grama - devata)⁷ หรือเทพผู้พิทักษ์หมู่บ้าน (ครามะ)⁸ นอกจากนี้ยังพบตราประทับรูปผู้หญิงมีเขายื่นระหว่างต้นไม้มัดกึ่งกำนเป็น 2 สาขา โดยมีบุคคลคุกเข่าแสดงความเคารพพร้อมสัตว์ที่ถูกสันนิษฐานว่าเป็นแพะอีก

⁴ Ibid., 21.

⁵ เป็นภาพสลักบนตราประทับรูปปศุสัตว์ (Pasupati) นั่งท่ามหาโยคี (Mahayogin) ล้อมด้วยสรรพสัตว์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระศิวะ, Ibid., 22.

⁶ มีนักวิชาการมีความเห็นต่างกันเกี่ยวกับหินวงแหวน (โยนี) และหินทรงกระบอก (ลึงค์) ว่าเป็นศิวลึงค์หรือไม่ หรือเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์และการสร้างสรรพชีวิต เนื่องจากศิวลึงค์ก่อนยุคพระเวทไม่ได้ถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ในความหมายดังกล่าว อย่างไรก็ตามเทพเจ้าฝ่ายชายในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุจะกลายเป็นพระศิวะในศาสนาฮินดู หนึ่งในตรีมูรติและเทพฝ่ายหญิงจะกลายเป็นศักติซึ่งเกี่ยวข้องกับพระศิวะนั้นพระศิวะและศักติ เช่น นางปารวตีหรือเทวีถูกแทนด้วยศิวลึงค์และโยนี, Ibid., 22 - 23.

⁷ รูปผู้หญิงเหล่านี้มักเปลือย บางครั้งชูแขนขึ้นบริเวณหน้าผากหรือเหนือศีรษะ ตามคัมภีร์พระเวทของพวกอารยันเมื่อแผ่นดินแยกออกจากท้องฟ้า ท้องฟ้า (เทพ) จะมีลักษณะคล้ายขามที่คว่ำลงโดยแผ่นดิน (เทวี) จะเป็นผู้รองรับท้องฟ้าไว้ ซึ่งเป็นแนวคิดในสมัยโบราณที่มีมาก่อนหน้านี้ การทำรูปผู้หญิงชูแขนขึ้นเหนือศีรษะคงหมายถึงการรองรับทุกสิ่งทุกอย่างเอาไว้นั่นเอง, Ibid., 24 - 26.

⁸ ข้อมูลจากการสนทนากับอาจารย์เชษฐ ติงสฤษดิ์, อาจารย์ประจำภาคประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2550.

ด้วย (ภาพที่ 2)⁹ น่าสังเกตว่าความเชื่อของชาวอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุที่เกี่ยวกับลัทธิการบูชาเพศแม่ว่าเป็นทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็น พระแม่แห่งผืนดิน (Earth Mother) พระแม่ของมนุษย์ (Human Mother) พระแม่แห่งเทพเจ้า (Mother of God) พระแม่แห่งป่า (Forest Mother) พระแม่แห่งสัตว์ (Animal Mother) พระแม่แห่งพืชผล (Corn Mother) สามารถสรุปเป็นคุณสมบัติได้ 3 ประการคือ การปกป้องคุ้มครอง ความบริบูรณ์และการสร้างสรรค์¹⁰

1.3 สมัยพระเวท (The Vedic Period)

เป็นยุคที่ชาวอารยันเข้ามาตั้งรกรากในอินเดีย มีการจัดตั้งสังคมและศาสนาบนพื้นฐานที่เพศชายมีบทบาทมากขึ้น (Father Right) ในขณะที่บทบาทของเพศหญิงยังคงอยู่ ในวรรณกรรมยุคพระเวทชื่อของเทพเจ้าทั้งชายและหญิงปรากฏในบทสวด¹¹ มีการจัดคติความเชื่อเกี่ยวกับเทพเจ้าของตนเองให้เป็นระบบและรวบรวมบทสวดอันยาวนานต่อเทวะต่าง ๆ ขึ้นเป็นคัมภีร์ที่เรียก “คัมภีร์พระเวท” (Vedic)

เทพที่สำคัญในยุคพระเวทยังคงเป็นเทพที่เกิดจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พระอัคนี (Agni) พระวรุณ (Varuna) พระสุริยะ (Suraya) เป็นต้น ส่วนเทวีที่สำคัญได้แก่ อุษา (Usa) และ สรัสวดี (Sarasavati)¹² โดยมีอหิตี (Adhiti) เป็นเทวีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในสมัยพระเวท โดยถือกันว่าเป็นมารดาแห่งเทพทั้งปวง วรรณกรรมปลายยุคพระเวทชื่อของพระนางปรากฏในยજูรเวทโดยเป็นชายาองค์หนึ่งของพระวิษณุ¹³

⁹ สมัยพระเวทเชื่อว่าแพะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์, Ibid., 28. ศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทวาทู เสนอว่าตราประทับดังกล่าวที่มีรูปผู้หญิงกับต้นไม้อาจเป็นยันต์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร, ผาสุข อินทวาทู, โบราณคดีอินเดีย (เอกสารจัดสำเนา) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. ในขณะที่แมคเคย์ (Mackay) ให้ความเห็นว่าตราประทับดังกล่าวมีเชื่อมโยงได้กับพระลักษมีและต้นโพธิ์ในยุคราชวงศ์คุงคะ – กุษาณะ, Ernest Mackay, Early Indus Civilization (Boston : Eastern Book House, 1989), 58 – 59.

¹⁰ M.C.P. Srivastava, Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature, 30 – 31.

¹¹ Ibid., 32.

¹² Romesh Chunder, The Early Hindu Civilization (Culcutta : Dunthi Pustak ,1963), 67 - 68.

¹³ โดยพบหลักฐานเป็นบทสวดที่อุทิศถึงพระองค์โดยเฉพาะ อีกทั้งชื่อของพระนางถูกกล่าวอ้างถึงในฤคเวทว่าเป็นเทวีเพียงองค์เดียวที่เป็นแม่ของเทพทั้งปวง นอกจากนี้ยังปรากฏในอาถรรพเวทว่าพระนางเป็นพระแม่แห่งความศรัทธาอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ชายาของพระวิษณุในยุคพระเวทไม่ได้มีเพียงอหิตีองค์เดียวเท่านั้น ในอาถรรพเวท รากา (Raka) เป็นเทวีอีกพระองค์หนึ่งที่เป็นชายาของพระวิษณุ, M.C.P. Srivastava, Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature 38 - 41, 49.

ในฤคเวทปรากฏชื่อของเทวีจำนวนมาก¹⁴ เช่น อุษา (Usas) ราตรี (Ratri) รากา (Raka) ปฤถวี (Prithivi) อินทราณี (Indrani) รวมทั้งเทวีที่ชื่อว่า ศรี (Sri) และลักษมี (Lakshmi) ในฤคเวท “ลักษมี” ได้ใช้ในความหมายอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับควมมีโชคลาภ แม้ว่าชื่อ “ศรี” หรือ “ลักษมี” จะมีการกล่าวถึงในบางคัมภีร์ว่าเป็นเทวีแห่งความร่ำรวยและความเจริญรุ่งเรือง แต่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับพระวิษณุแต่อย่างใด สมัยต่อมาคำว่า “ศรี” ปรากฏในคัมภีร์ ศรี - ศุกตะ (Sri - Sukta) ภาคผนวกของคัมภีร์ฤคเวทซึ่งแต่งขึ้นภายหลังได้กล่าวถึงเทวีที่ชื่อ “ศรี” และ “ลักษมี” ว่าเป็นเทวีที่มีความสัมพันธ์กับดอกบัวและช้าง โดยฤคเวทได้พรรณนาถึงพระองค์ว่าเป็นความยินดีคล้ายกับได้ยินเสียงของฝูงช้าง ซึ่งเป็นรากฐานความคิดเกี่ยวกับ “คชลักษมี” (Gaja Lakshmi)¹⁵

1.4 สมัยหลังพระเวท - ก่อนราชวงศ์เมารยะ (The Post Vedic Period – Pre - Mauraya)

ช่วงเวลานี้วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาและพระสูตร (Sutra) ต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย ในพระสูตรเหล่านั้นมีการกล่าวถึงเทพีเกิดใหม่หลายองค์โดยชื่อของเทวีศรียังคงปรากฏอยู่ เช่นใน กัฐกะกฤหะสูตร (Kathaka Grihya Sutra) และ มานวกฤหะสูตร (Manava Grihya Sutra) โดยพระสูตรดังกล่าวชื่อของพระศรี - ลักษมีมีความเกี่ยวพันกับนาคอีกด้วย วรรณกรรมช่วงแรกของศาสนาพุทธและเชนปรากฏความเชื่อที่นำจะเกี่ยวกับพระแม่เช่นกัน เนื่องจากพระมารดาของพระมหาวิระและพระพุทธเจ้าต่างให้กำเนิดพระผู้เป็นเจ้า¹⁶ จึงถือกันว่าพระองค์เป็นเทวีผู้ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการยกย่องสตรีเพศดังกล่าวแพร่หลายมาก่อนหน้าตั้งแต่สมัยพระเวท ทั้งศาสนาพุทธและเชนน่าจะได้รับความคิดนี้มาเช่นกัน

จากการศึกษาชาดกต่าง ๆ ในวรรณกรรมบาลีของพุทธศาสนาพบข้อมูลเกี่ยวกับการสักการบูชาเพศหญิง แม้จะไม่ชัดเจนว่าเกี่ยวกับลัทธิการบูชาพระแม่ในพระเวทโดยตรงแต่มีการกล่าวถึงเทพยดาที่สถิตในต้นไม้ที่คอยช่วยเหลือมนุษย์ เช่น เวสสันดรชาดก (Vessantara Jataka) มีการกล่าวถึงเทพีที่สถิตในต้นไม้ปรากฏในร่างของมนุษย์ ในมุกาปากกชาดก (Muga Pakka Jataka) กล่าวถึงเทพีที่สถิตอยู่ในฉัตรผู้ซึ่งเคยเป็นแม่ของพระเตมีย์และมีส่วนช่วยเหลือพระองค์ภายหลัง มหาชนกชาดก (MahaJanaka Jataka) กล่าวถึงเทพีฝ่ายหญิงซึ่งเป็นลูกสาวของเทพ

¹⁴ ในบรรดาเทวีที่ปรากฏชื่อในฤคเวท เทวีอุษาได้รับการยอมรับสูงสุดในช่วงแรก ชื่อเทวีจำนวนมากที่ถูกกล่าวถึงนี้ บ้างปรากฏเพิ่มเติมในวรรณกรรมปลายยุคพระเวท บ้างก็หายไป มีนักวิชาการเชื่อว่าเทวีที่หายไปเหล่านี้ต่อมาถูกรวมกับพระลักษมี นางทศรา และนางอุมา, Ibid., 37.

¹⁵ Ibid., 50.

¹⁶ Ibid., 63 - 65.

เจ้านามว่ามณีเมขลา มีหน้าที่เป็นเทวีผู้พิทักษ์แห่งท้องทะเล และมีบทบาทในการนำพระโพธิสัตว์ข้ามทะเลไปยังเมืองมิถิลา (Mithira) บทบาทของนางมณีเมขลามีหน้าที่คล้ายกับเทวีอัปสร (Apsaras) ในพระเวทที่มีหน้าที่ดูแลท้องทะเลเช่นกัน¹⁷

เทวีแห่งผืนดิน (Earth Goddess) ได้รับการกล่าวถึงในวรรณกรรมพุทธศาสนายุคแรกด้วย ชื่อของธยาวปฤถวี (Dyavapriṭhivī) และปฤถวี (Prithivī) ปรากฏในพระสูตรเช่นกัน ประติมานวิทยาเกี่ยวกับพระแม่แห่งผืนดิน (แม่พระธรณี) เป็นที่นิยมมากในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา ในมหาปริณิพพานสูตร (Maha parinibbana sutta) กล่าวถึงแผ่นดินมีการสัมผัสต่อเนื่อง เหตุการณ์สำคัญทางพุทธศาสนาเช่นตอนที่พระพุทธองค์ประสูติ หรือตอนमारजन्मพระพุทธองค์ทรงแสดงภूमิสปรสมุทรา (Bhumisparsa Mudra) เพื่อเรียกพระแม่ธรณีให้มาช่วยเหลือในการปราบมาร เป็นการเน้นให้เห็นถึงความสำคัญของเทวีแห่งผืนดินอย่างเด่นชัด¹⁸ แม้ว่าในภายหลังเทวีแห่งผืนดินถูกรวมเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งของพระองค์ แต่ในยุคนี้พระศรี - ลักษมียังไม่ได้รับการยอมรับเนื่องจากมีพระปฤถวีหรือพระแม่ธรณีปรากฏอยู่แล้ว¹⁹

1.5 สมัยราชวงศ์เมารยะ - ศุงคะและกุษาณะ (Mauraya - Sunga and Kusana Dynasty Period)

มีหลักฐานทางโบราณคดีเป็นแผ่นดินเผารูปผู้หญิงจำนวนมากในสมัยราชวงศ์เมารยะ²⁰ แผ่นดินเผารูปผู้หญิงแบ่งเป็น 2 ชนิด ชนิดแรกเกี่ยวกับลัทธิการบูชาพระแม่ ชนิดที่สองเกี่ยวกับการบูชายักษิณี (Yaksini) ถ้าเกี่ยวกับการบูชาพระแม่จะเป็นรูปเปลือยเน้นอวัยวะเพศเด่นชัด มี

¹⁷ Ibid., 65 - 66.

¹⁸ เหตุการณ์ในวรรณกรรมดังกล่าวได้รับการสืบทอดในสมัยต่อมา โดยเฉพาะประเทศในกลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับความนิยม เช่นในประเทศพม่าและประเทศไทย, Ibid., 67.

¹⁹ กิตติ วัฒนสมหาตม์, ตรีเทวปกรณ : พระคเณศ พระลักษมี พระสร้อยดี (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2546), 82.

²⁰ แผ่นดินเผาที่พบในช่วงนี้มีความเป็นอินเดียมากขึ้น ซึ่งก่อนหน้านี้มีความคล้ายกับศิลปะเมโสโปเตเมียซึ่งมีการบูชาพระแม่ในรูปเปลือยเช่นกัน โดยอินเดียกับเปอร์เซียมีการติดต่อกันตั้งแต่สมัยพระเวท เมื่ออินเดียถูกรุกรานโดยราชวงศ์อะเคเมเนียน (Achaemenians) และแมกซิโดเนียน (Macedonians) รวมทั้งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander The Great) ทำให้งานศิลปะแบบเฮลเลนิก (Hellenic) และเฮลเลนิสติก (Hellenistic) ของกรีกได้วางรากฐานบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย โดยมีอิทธิพลทั้งต่อแนวคิดและรูปแบบในการสร้างงานศิลปกรรมของอินเดีย รวมทั้งการเข้ามาของพวกอารยันที่มีบทบาทเหนืออารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุในด้านศาสนา ทำให้เกิดการรวมกันทางด้านความคิดโดยปรากฏเป็นรูปแบบศิลปะที่มีลักษณะเฉพาะที่เรียกศิลปะแบบราชวงศ์เมารยะ, M.C.P. Srivastava, Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature, 70.

หน้าอกใหญ่และยืนอยู่บนดอกบัวบาน²¹ นักวิชาการบางท่านตั้งข้อสังเกตว่าแผ่นหินดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับแผ่นหินรูปวงแหวน (Ring Stone) ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์²²

แผ่นหินชนิดที่สองซึ่งเกี่ยวกับการบูชายักษิณีได้รับความนิยมแพร่หลายเช่นกัน เช่นภาพยักษิณีที่เป็นรูปหญิงเปลือยปรากฏบนรั้วเสาที่ภารหุต (Bharhut) และโตรณะของสาญจิ (Sanchi) มีนักวิชาการให้ความเห็นว่าเกี่ยวข้องกับลัทธิการบูชาต้นไม้ของชนพื้นเมืองอินเดีย²³ รูปยักษิณีจึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ซึ่งเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของพระศรี – ลักษมีที่มาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนา²⁴ นอกจากนี้ภาพสลักทั้งที่ภารหุตและสาญจียังปรากฏเครื่องหมายมงคลชนิดหนึ่งซึ่งต่อมากลายเป็นเครื่องหมายศรีวิวัตสะซึ่งเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของพระศรี – ลักษมีอีกด้วย

ในสมัยราชวงศ์คุงคะและหลังคุงคะ พบงานศิลปกรรมจำนวนมากทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียที่เกี่ยวกับการบูชาพระแม่โดยแบ่งได้เป็น 3 ประเภทคือ หนึ่ง รูปผู้หญิงเปลือยโดยมีเด็กกำลังดูดนม สอง รูปโยนีที่เปิดให้เห็นสัญลักษณ์ทางเพศ สาม รูปผู้หญิงที่แสดงถึงความสวยงามและความเป็นเทพเจ้า²⁵

ในสมัยราชวงศ์กุษาณะพบแผ่นดินเผาที่มีลักษณะพิเศษคือทำเป็นรูปผู้หญิงเปลือย มีศีรษะเป็นรูปดอกบัวบาน มีรูปร่างเหมือนมนุษย์และเน้นสัญลักษณ์ทางเพศซึ่งเกี่ยวข้องกับลัทธิการบูชาพระแม่ที่ยังคงได้รับความนิยมในสมัยนี้ นอกจากนี้ยังมีเหรียญและตราประทับอีกจำนวนมากที่เกี่ยวกับการบูชาพระแม่ ยิ่งไปกว่านั้นตามสถานที่สำคัญของพุทธศาสนายุคแรก ได้แก่

²¹ นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าแผ่นดินเผารูปผู้หญิงเปลือยที่ปรากฏพร้อมกับดอกบัวที่ปรากฏในยุคนี้คือพระลักษมี แผ่นดินเผาดังกล่าวอาจเป็นสิ่งที่ใช้สำหรับการแก้บน เป็นตัวแทนที่แสดงถึงลัทธิการบูชาพระแม่ โดยเกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์และเป็นต้นแบบให้กับมายาเทวี (Maya devi) และพระลักษมี ทั้งในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์, Ibid., 71 - 72.

²² Jitendra Nath Banerjee, The Development of Hindu Iconography (New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1974), 171 - 172.

²³ ลัทธิการบูชาต้นไม้เป็นลัทธิดั้งเดิมที่สำคัญลัทธิหนึ่งของชนพื้นเมืองอินเดีย การบูชาต้นไม้เกิดจากความเชื่อว่ามีวิญญาณหรือเทพเจ้าอาศัยอยู่ในต้นไม้ เป็นผู้มีอำนาจทำให้ต้นไม้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพตามฤดูกาลต่าง ๆ ซึ่งเทพเจ้าสามารถบันดาลโชคลาภ ความอุดมสมบูรณ์หรือโชคร้ายให้กับมนุษย์ได้ มนุษย์จึงสวดมนต์อ้อนวอน เช่นสรวง และสมมติรูปร่างของเทพที่ตนนับถือให้สมจริงเพื่อการบูชา, K.L. Sachadeva, Phallic Tree Worship (Varanasi : Bharat – Barati Oriental Publisher, 1971), 3.

²⁴ M.C.P. Srivastava, Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature, 72, 78.

²⁵ Ibid., 75 - 76.

การหุด พุทธคยา สาญจีและอมราวดีได้พบภาพสลักนูนต่ำที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีในรูปของคชลักษมีจำนวนมาก

บ่อยครั้งที่มีการพบตราประทับรูปพระศรี - ลักษมีที่เมืองบาซา (Basarh) และภิตา (Bhita) อีกด้วย รูปคชลักษมี หรืออภิเชกลักษมี (Abhiseka - Lakshmi) เป็นที่นิยมมากในสมัยราชวงศ์เมารยะจนถึงราชวงศ์กุษาณะโดยพบทั้งเหรียญ ตราประทับ แผ่นดินเผาและแผ่นรูปกลมที่ใช้ประดับศาสนสถาน สลัลักษณ์ดังกล่าวมีนักวิชาการตั้งข้อสังเกตว่าอาจหมายถึงเหตุการณ์ตอนประสูติของพระพุทธเจ้า²⁶

ความสำคัญของพระศรี - ลักษมียังปรากฏในศาสนาพุทธและเชน ในพุทธศาสนามัมگیرมีลัทธิปัญหาและธรรมอรรถกถากล่าวว่า เทวีศรี - ลักษมีเป็นเทพที่จะนำมาซึ่งความโชคดีและชัยชนะแก่อาณาจักร ศาสนาเชนในคัมภีร์กัลปะสูตร (Kalpa Sutra) กล่าวว่าพระศรี - ลักษมีเป็นหนึ่งใน 14 มหามงคลที่ปรากฏในสุบินนิมิตของนางศรีตลา ก่อนที่จะประสูติพระมหาวีระ²⁷ ในศาสนาพุทธ ลัทธิมหายานพระศรี - ลักษมีเป็นเทวีแห่งโชคลาภและความงามเป็นที่รู้จักกันในฐานะเป็นเทพิตาแห่งความเป็นสิริมงคล ผู้ซึ่งมักแผ่กุศลผลบุญต่าง ๆ แก่สรรพสัตว์ ในคัมภีร์ฝ่ายมหายานอธิบายว่าพระองค์เป็นธิดาของพระนางหาริตี ทรงมีความงดงามคล้ายพระโพธิสัตว์ และทรงรวมอยู่ใน 20 เทพธรรมธาดาของพระพุทธศาสนา²⁸

พระศรี - ลักษมีเป็นเทวีที่ได้รับความนิยมมากในเมืองโกธัมปี (Kausambi) ที่ซึ่งมีการติดต่อค้าขายของพ่อค้าจำนวนมาก โดยพบชิ้นส่วนของแม่พิมพ์เป็นรูปผู้หญิงยืนบนดอกบัวบานถือเถาไม้เลื้อย บางครั้งปรากฏพร้อมบริวารหรือฉัตรโดยมีดอกบัวอยู่ด้วยเสมอ หลักฐานจากเหรียญโบราณปรากฏว่ามีการบูชาพระศรี - ลักษมีแพร่หลายทั้งในอินเดียและดินแดนอื่น ชาวอินเดียและต่างชาติที่เคยเข้ามามีอำนาจทางการเมืองในอินเดียต่างรู้จักเทพีองค์นี้เป็นอย่างดี รูปของพระศรี - ลักษมีปรากฏบนเหรียญที่เมือง อุชเชนี (Ujjaini) และเหรียญของกษัตริย์องค์ต้น ๆ ของเมืองอโยธยา (Ayodhya)²⁹

หลักฐานที่กล่าวว่าพระนางเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่ชาวต่างชาติคือเหรียญของพวกกษัตริปะ (Ksatraps) แห่งเมืองมณูราก็ทำรูปเคารพนี้ กษัตริย์ต่างชาติชาวอินโด - กรีก หรืออินโด - บัคเตรีย ซึ่งเข้ามามีอำนาจในอินเดียเหนือ เช่น กษัตริย์อากาโธล (Agatholer) แพนทาเลียน

²⁶ Ibid., 76.

²⁷ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities* (New Delhi : Abhinav Publications, 1975), 162.

²⁸ กิตติ วัฒนะมหาตม์, *ตรีเทวปรกฤษณ์ : พระคเณศ พระลักษมี พระสรัสวดี*, 120.

²⁹ M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 77 - 78.

(Pantalion) มาเนส (Manes) และ อาซิโลส (Azilises) ต่างทำเหรียญที่มีรูปพระศรี - ลักษมีในรัชกาลของพระองค์³⁰ พระศรี - ลักษมีในนาม “ราชยลักษมี” (Rajya lakshmi) หรือ “ราชยศรี” (Rajyasri) จึงเป็นเทวีแห่งความรุ่งเรืองของกษัตริย์³¹

ในขณะที่อินเดียเหนือปรากฏความเชื่อเกี่ยวกับพระศรี - ลักษมี อินเดียใต้ปรากฏชื่อของเทวีพระองค์หนึ่งที่ชื่อ “ศรีมตี” (Srimati) หรือ “สิริมา” (Sirima) โดยคัมภีร์ลลิตวิสตระ (Lalitavistara) และมหาวัสตุ (Mahavastu) กล่าวถึงชื่อเทวีศรีมาตีและพระศรีว่าเป็นเทวีองค์เดียวกัน³² ในช่วงเวลานี้พระศรี - ลักษมีเป็นเทวีที่มีความสำคัญเนื่องจากสามารถประทานความอุดมสมบูรณ์และความร่ำรวย พระองค์ได้รับความนิยมมากในชุมชนที่นับถือพระเวท โดยเฉพาะวรรณะพ้อคำที่ดูแลเรื่องการค้าขายผลผลิตทางการเกษตร³³ จารึกหลายหลักกล่าวถึงพระองค์ในชื่อต่าง ๆ เช่น จารึกที่สาญจิกกล่าวถึง “ศรีคุปตะ” (Sri Gupta) ผู้มีพรสวรรค์ด้านการค้า จารึกอมราวดีปรากฏชื่อ “ศิริทัตตะ” (Siridatta) ผู้มีพรสวรรค์ด้านพระเวท

ในสมัยปลายราชวงศ์กุษาณะ - ต้นคุปตะ พระศรี - ลักษมียังไม่ได้ผนวกเข้ากับพระวิษณุ โดยพวกที่นับถือไวษณพนิกาย (Vaisnavites) แต่พระองค์มีความสัมพันธ์กับท้าวกูเวร (Kubera) และพระอินทร์ (Indra)³⁴ สังเกตได้จากการพบงานประติมากรรมที่สลักร่วมกันหลายชิ้น ดังนั้นแนวความคิดในการนำพระศรี - ลักษมีเข้าร่วมกับพระวิษณุจึงเกิดในช่วงหลัง น่าสังเกตว่าแม้ช่วงเวลาดังกล่าวจะปรากฏเทวีพระองค์อื่น ๆ ที่มีความสำคัญ เช่น อูมา (Uma) ทูรคา (Durga) สรัสวตี (Saraswati) แต่พระศรี - ลักษมีได้รับความนิยมสูงสุด³⁵

³⁰ นฤมล ยิ่งกล้า, “พระลักษมี” (สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530), 168.

³¹ อ้างใน C. Sivaramamutri, *Sri Lakshmi in India Art and thought* (New Delhi : Shaheed Prakashan Pvt Ltd., 1982), 24, 28 - 29.

³² โดยบาร์วและซิงห์ (Barua and Sinha) ให้คำอธิบายว่าระหว่างคำว่า “มา” (Ma) และ “ศรี” (Sri) หรือลักษมี (Lakshmi) เป็นคำเดียวกันแต่เป็นภาษาเฉพาะที่ใหม่กว่า, อ้างถึงใน B.M. Barua and K.G. Sinha, *Bhrahut Inscription* (Calcutta : University of Calcutta, 1926), 74 - 75.

³³ M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 79.

³⁴ Agrawala, V.S., *A Catalogue of the Brahmanical Images in Mathura Art* (Lucknow : U.P. Historical Society, 1951), 9. ในสมัยต้นคุปตะนอกจากพระองค์มีความสัมพันธ์กับพระอินทร์ และท้าวกูเวรแล้วยังมีความสัมพันธ์กับเทพโซมะ (Soma) อีกด้วย, R. Champakalaksmi, *Vaisnava iconography in the Tamil country* (Delhi : Orient Longman, 1981), 208.

³⁵ Ibid., 82.

1.6 สมัยคุปตะและหลังคุปตะ (Gupta and Post – Gupta Period)

จากอิทธิพลของวรรณกรรมในสมัยพระเวทมาสู่พระเวทสำคัญทั้ง 4 ในศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู มีการกล่าวอ้างถึงเทพและเทวีจำนวนมากที่เป็นตัวแทนของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ในเวลาต่อมาความหมายของเทพและเทวีแต่ละองค์เริ่มเปลี่ยนไป แต่ในมหากาพย์ทั้งสามยุคและมหากาพย์รวมทั้งปุราณะ ลัทธิการบูชาพระแม่ยังคงได้รับการยกย่องให้มีความโดดเด่น

จากการที่พระศรี - ลักษมีเริ่มปรากฏร่วมกับท้าวฤเวธมาตั้งแต่สมัยปลายราชวงศ์ คุษาณะซึ่งเป็นการย้ำให้เห็นว่านอกจากพระองค์จะเป็นเทวีแห่งความอุดมสมบูรณ์แล้วยังได้รับการบูชาในฐานะเทวีแห่งความมั่งคั่งอีกด้วย ในวรรณกรรมมหากาพย์ฉบับหลัง ๆ จัดให้พระลักษมีเป็นชายาของท้าวฤเวธ³⁶ โดยพบหลักฐานเป็นประติมากรรมสลักรูปท้าวฤเวธคู่กับชายาทั้ง 3 ได้แก่ ลักษมี หริตีและภัทรา (Bhadra)³⁷ ในมหากาพย์กล่าวว่าพระศรี - ลักษมีอาศัยอยู่ในพระราชวังของนลคุเวธ (Nalakubera) ซึ่งเป็นลูกของท้าวฤเวธ ในรามายณะพระองค์ทรงดอแก้วในพระหัตถ์และประทับบนราชรถของท้าวฤเวธ³⁸ อนึ่งเหรียญตรารูปท้าวฤเวธคู่กับพระศรี - ลักษมี ปรากฏเรื่อยมาในสมัยคุปตะซึ่งเป็นการเน้นให้เห็นว่าพระนางเป็นเทวีแห่งความสมบูรณ์และความร่ำรวย ในสมัยคุปตะนอกจากพระองค์มีความสัมพันธ์กับท้าวฤเวธและพระอินทร์แล้วยังพบว่ามี ความสัมพันธ์กับกัรติเกยะ (Karttikeya) อีกด้วย³⁹

สมัยคุปตะและหลังคุปตะเป็นช่วงที่วรรณกรรมทั้งมหากาพย์ (Epics) และปุราณะ (Purana) แพร่หลายเป็นอย่างมาก ในนารายณะ (Narayaniya) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมหากาพย์ (Mahabharata) สมัยราชวงศ์คุษาณะไม่ปรากฏชื่อของศรี - ลักษมี แต่น่าสังเกตว่าพระนามของพระวิษณุที่ปรากฏในคัมภีร์มีเค้าความสัมพันธ์กับพระศรี - ลักษมี โดยพระองค์ถูกเรียกว่าลักษมี วาส (Laksmivasa) และศรีवास (Sri - vasa) ต่อมาในสมัยคุปตะชื่อพระศรี - ลักษมีจึงเริ่มปรากฏพร้อมกับพระวิษณุ⁴⁰

ในวรรณกรรมสำคัญทั้งสามยุคและมหากาพย์มีแก่นของเรื่องที่คล้ายกัน คือเป็นการกล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างความดีและความชั่วโดยมีพระรามและพระกฤษณะเป็น

³⁶ ผาสุข อินทราวุธ, “ตราดินเผารูปคช-ลักษมีและฤเวธจากเมืองนครปฐมโบราณ, “เมืองโบราณ 9, 3 (สิงหาคม - พฤศจิกายน, 2526) : 94.

³⁷ N.P. Joshi, *Catalogue of the Brahmanical Sculptures in the State Museum, Lucknow* (Lucknow : State Museum, 1972), 64.

³⁸ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 162.

³⁹ M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 120 - 123.

⁴⁰ Ibid., 90 - 91.

สัญลักษณ์แห่งชัยชนะและความดีงาม พระรามในรามายณะมีชายาคือนางสีดา (Sita) ซึ่งถือกำเนิดจากรอยไถ พระมารดาของพระนางคือผีนดิน นางสีดาจึงเป็นพระแม่แห่งความร่มรื่นเจริญงอกงามและเป็นอวตารปางหนึ่งของพระศรี - ลักษมีซึ่งอยู่เคียงคู่กับพระรามซึ่งเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ น่าสังเกตว่าในรามายณะชื่อของ "ศรี" และ "ลักษมี" ถูกกล่าวถึงราวกับว่าเป็นเทวีคนละองค์ ในขณะที่คัมภีร์สตติปาเราะ (Sati Parva) พระศรีเป็นที่รู้จักกันในนามของพระลักษมีและวรรณกรรมสมัยต่อมาชื่อของเทวีทั้ง 2 ปรากฏเป็นบุคคลคนเดียวกัน⁴¹

ในมหากาพย์และปุราณะจำนวนมากต่างกล่าวถึงกำเนิดของพระศรี - ลักษมีต่างกันออกไป เรื่องที่เป็นที่รู้จักมากที่สุดปรากฏในคัมภีร์รามายณะ เป็นเหตุการณ์ตอนเทวดาและอสูรพร้อมใจกันกวนเกษียรสมุทรเพื่อต้องการน้ำอมฤตเพื่อกินแล้วเป็นอมตะ⁴² การกวนน้ำอมฤตนี้เกิดสิ่งของออกมาหลายอย่าง เช่น พระธันวันตรี เทวดาผู้เป็นแพทย์ ม้าเกาสุตรา นางอัปสร ฯ รวมทั้งเทพธิดาชื่อลักษมี⁴³ คัมภีร์วิษณุปุราณะ (Visanu Purana) กล่าวว่านางเป็นธิดาของฤาษีภฤคุ (Bhrigu) และนางคายตรี (Gayatri)⁴⁴ โดยมักปรากฏอยู่บนหน้าอกของพระหริ ดังนั้นจึงมีนักวิชาการตีความว่าในช่วงเวลานี้พระลักษมีได้รับการยกย่องให้เป็นชายาของพระวิษณุ⁴⁵

คัมภีร์สตติปาเราะ พราหมณะ (Satapatha Brahmana) ว่านางเกิดจากการแบ่งภาคของพระประธานดี โดยระบุว่าเป็นเทวีแห่งความงามและบางครั้งถือว่เป็นเทวีแห่งโชคลาภ⁴⁶ ในราชธรรม (Rajadharma) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมหาภารตะกล่าวว่าพระลักษมีปรากฏจากดอกบัวสีทองที่งอกจากพระนลาฏของพระวิษณุโดยตรง⁴⁷

นับตั้งแต่สมัยคุปตะเป็นต้นมาพระศรี - ลักษมีได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นชายาของพระวิษณุปรากฏหลักฐานเป็นจากจารึกหลายหลักเช่น จารึกควาลิฮอร์ (Gwalior Inscription) ของมิมิ

⁴¹ เมื่อราวัน (Ravana) ได้พบนางสีดาและตกตะลึงในความงามของพระนางจนเอ่ยปากถามว่านางคือใคร เป็นเทวีศรี (Sri) หริ (Hri) กิรติ (Kirti) ลักษมี (Lakshmi) หรืออัปสร (Apsara) ซึ่งหมายความว่าในช่วงเวลาที่คัมภีร์ถูกเขียนขึ้น เทวีศรีและลักษมีเป็นเทวีคนละองค์, Ibid., 93, 119.

⁴² J.A.B., Van Buitenen, Translated and Edited by, *The Mahabharata : The Book of The Beginning* (3 volume), (U.S.A. : The University of Chicago Press, 1973) V.1 , 74.

⁴³ พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, *คนกับพระเจ้า* (กรุงเทพ : โรงพิมพ์กรุงสยาม, 2523), 169.

⁴⁴ Vettam Mani, *Puranic Encyclopaldia* (Delhi : Narendra Prakash, 1975), 449.

⁴⁵ H. H. Wilson, translated by, *Visanu Purana : System of Hindu Mythology and Tradition* (New Delhi : Nazz offset press, 1980), 115 - 116.

⁴⁶ M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 50.

⁴⁷ Ibid., 120.

ระเทละ (Mihiratenla) ที่วิหารพระสุริยะอ้างถึงการคงอยู่ของพระศรี - ลักษมีตราบนานเท่าที่นานบน พระอุระของพระวิษณุ จารึกบนแผ่นหินชื่อซุนาคัฒ (Junagadh Rock Inscription) ของกษัตริย์ สกัณฑคุปต์ (Skandagupta) ปลายสมัยคุปตะกล่าวถึงการอยู่ร่วมของพระศรี - ลักษมีและพระ วิษณุ⁴⁸ และว่าพระนางคือต้นเคঁาหรือแหล่งเสริมอำนาจที่สำคัญของพระวิษณุ⁴⁹ นอกจากถูกยกย่องให้เป็นชายาของพระวิษณุแล้ว พระศรี - ลักษมียังอยู่ในฐานะหนึ่งในศักดิ์ของพระวิษณุ⁵⁰ โดยจะอยู่เคียงข้างพระวิษณุทุกหนแห่งและถือว่าเป็นพระแม่แห่งโลกผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่งทั้งปวงไปชั่วกาลปาวสาน⁵¹

2. พระนามและประติมานวิทยาของพระศรี - ลักษมี

2.1 พระนามของพระศรี - ลักษมี

จากการที่คติความเชื่อที่เกี่ยวกับพระศรี - ลักษมีได้ปรากฏในอินเดียเป็นเวลายาวนาน จึงมีการกล่าวถึงพระนามของพระองค์ในความหมายต่าง ๆ ตามที่ปรากฏในคัมภีร์แต่ละฉบับ เช่น “พระลักษมี” หมายถึงเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ ใช้เรียกเมื่อพระองค์ปรากฏเป็นเอกเทศ และปรากฏร่วมกับพระวิษณุเท่านั้น

“พระศรี” หมายถึงความโชคดีและความมั่งคั่ง พระนามนี้ใช้เรียกเมื่อพระองค์ปรากฏเป็นเอกเทศหรือเมื่อปรากฏพร้อมพระวิษณุและพระสรวิสต์⁵²

“ปัทมา” (Padma) หมายถึงผู้มีความสัมพันธ์กับดอกบัว⁵³

“หริปริยา” (Haripriya) หมายถึงผู้ที่เป็นที่รักของพระหริ

“โลกมาตา” (Lokamata) หมายถึงผู้ที่เป็นมารดาแห่งโลก⁵⁴

⁴⁸ Ibid., 123.

⁴⁹ Lynn E. Gatwood, *Devi and The Spouse Goddess* (New Delhi : Manohar, 1985), 51.

⁵⁰ ในคัมภีร์ปัทมปุราณะ กล่าวถึงศักดิ์ของพระวิษณุว่ามี 8 องค์คือ ศรี ภูมิ สรวิสต์ ภริตา ภริตา ศานติ ตัสติและพัสตี ซึ่งเทพีทั้ง 8 ถือเป็นพลัง 8 อย่างของพระวิษณุ, H. Krisna Sasti, *South-India Images of God and Goddesses* (New Delhi : Asian Educational Services, 1986), 189.

⁵¹ W.J. Wilkins, *Hindu Mythology* (New Delhi : Indological Book, 1972) V.1, 189.

⁵² มีนักวิชาการตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าลักษณะของพระศรีเมื่อมี 2 กรจะถือผลไม้ประจำพระองค์ และดอกบัว โดยมีหญิงบริวารถือแล้ว 2 นาง และมีช้าง 2 – 4 เชือกกำลังชูเหยือกน้ำ, Gupta Ramesh Shankar, *Iconography of The Hindus, Buddhists and Jains* (Bombay : D.B. Taraporevala, 1980), 56.

⁵³ H. Krisna Sastri, *Goddess and Goddesses* (New Delhi : Asian Educational Services, 1986), 189.

⁵⁴ W.J. Wilkins, *Hindu Mythology*, 133.

“ชคันมาตา” (Jaganmata) หมายถึงมารดาแห่งโลก⁵⁵

“มหาลักษมี” (MahaLakshmi) เป็นชื่อที่มีความสัมพันธ์ทั้งกับพระวิษณุและพระศิวะ พระองค์จะมี 4 กร ถือมหาลึงคะ (Mahalunga) (ผลไม้ชนิดหนึ่งรูปร่างคล้ายมะนาว) คทา (Mace) โล่ (Shield) และธนู (Bow) บางครั้งถือดอกบัว กลองดินดิมา (Dindima) อีกพระหัตถ์หนึ่งแสดงท่าปกป้องคุ้มครอง บางครั้งอาจถือเหยือกน้ำ คทา โล่และผลไม้ประจำพระองค์⁵⁶

นอกจากนี้ยังมีพระนามอื่น ๆ อีกมากมายเช่น ภควดี (Bhagavati) กัญชลา (Kanshala) โลลา (Lola) อินทรี (Indira) และพระนามอื่น ๆ ที่ปรากฏในอวตารปางต่าง ๆ ร่วมกับพระวิษณุเช่น นางสีดาเมื่ออวตารคู่กับพระราม นางธราณี (Dhrani) เมื่อพระวิษณุอวตารเป็นปรศุราม⁵⁷

2.2 ประติมานวิทยาที่เกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมี

รูปเคารพของพระศรี – ลักษมีโดยรวมแล้วมักแสดงเป็นรูปสตรีถือดอกบัว หรืออยู่ท่ามกลางดอกบัว หรือมีช้างคู่กำลังรดน้ำให้ นอกจากนี้ยังมีการใช้สัญลักษณ์สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบกต่าง ๆ ได้ระบุลักษณะรูปเคารพของพระศรี – ลักษมี เช่น

คัมภีร์อภิลาสิตารจินตมณี (Abhilasitarthachintamani) กล่าวถึงรูปเคารพของพระศรี – ลักษมีว่ามีวรรณะขาว ประทับนั่งบนดอกบัว พระหัตถ์ขวาทรงถือผลไม้ประจำพระองค์ พระหัตถ์ซ้ายทรงถือดอกบัว มีช้าง 2 เชือกกำลังรดน้ำ⁵⁸

คัมภีร์มัตสยา ปุราณะ (Matsya Purana) กล่าวถึงคชลักษมี ว่าพระองค์ทรงศรีผล (Sri Phala) และดอกบัวในพระหัตถ์ มีรูปกายเป็นสีทองประทับนั่งบนดอกบัวและมีช้าง 2 เชือกรดน้ำ

คัมภีร์วิษณุธรรมโมตระ (Vishnudharmottra) กล่าวถึงพระศรี – ลักษมีเมื่อประทับร่วมกับพระหริจะทรงอาภรณ์สีขาว มีสิริโฉมงดงามและทรงดอกบัวใน 2 พระหัตถ์ แต่ถ้าประทับเพียงพระองค์เดียวมี 4 กร ประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัว พระหัตถ์ขวาทรงก้านดอกบัว พระหัตถ์ซ้ายทรงหม้อน้ำทิพย์ (Amritaghata) สังข์ (Samkha) และผลบิลวา (Bilva) ยิ่งไปกว่านั้นใน

⁵⁵ ความหมายนี้ได้รับการแปลความจาก ดร.เชษฐ ติงสฤษดิ์, อาจารย์ประจำภาค วิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 28 ธันวาคม 2550.

⁵⁶ Gupta Ramesh Shankar, *Iconography of The Hindus, Buddhists and Jains*, 56.

⁵⁷ อ่านเพิ่มเติมชื่อต่าง ๆ ของพระศรี – ลักษมีได้จาก, H. Daniel Smith, *Handbook of Hindu Gods, Goddess and Saints* (Delhi : Sundeep Prakashan, 1991), 184 – 188.

⁵⁸ Ibid., 163.

คัมภีร์พฤตสังหิตาของวราหะมิหิระ (Bhahatsamhita of Varahamihira) เรียกผลบิลวา (Bilva)⁵⁹ ว่าต้นศรีพฤกษ์ (Sri - Vriksha) ซึ่งเป็นสิ่งมงคลของพวกพระเวท⁶⁰ และผลบิลวาต่อมาได้กลายเป็นหนึ่งในลักษณะทางประติมานวิทยาของพระองค์ ด้านหลังมีข้าง 2 เชือกชูงวงที่มีหมอน้ำสรงน้ำให้กับเทวี สำหรับปางประทับยืนจะประทับยืนบนดอกบัวมี 2 กร ทรงสังข์และดอกบัวเหนือพระเศียรมีวิหยาธรเหาะและเทวองค์อื่น ๆ ปรากฏรวมอยู่ด้วย⁶¹

คัมภีร์ศิลปรัตน์ (Silparatna) บรรยายว่าพระองค์อยู่ในวรรณะชาวพระหัตถ์ซ้ายทรงดอกบัว พระหัตถ์ขวาทรงผลบิลวา ทรงประดับพระวรกายด้วยสร้อยไข่มุก มีเทพธิดาเป็นบริวารคอยถือแล้อยู่ใกล้ ๆ อีก 2 องค์ ด้านข้างมีข้างกำลังสรงน้ำ พระองค์จะมี 2 กรเมื่อประทับร่วมกับพระวิษณุ และจะมี 4 กรเมื่อประทับเป็นเอกเทศ โดยจะประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัวที่มี 8 กลีบ พระหัตถ์ขวาทรงดอกบัวก้านยาวและผลบิลวา พระหัตถ์ซ้ายทรงหมอน้ำทิพย์และสังข์ ขนาบด้วยข้าง 2 เชือกกำลังรดน้ำบนพระเศียรของพระองค์⁶²

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อีกเป็นจำนวนมากที่กล่าวถึงลักษณะของพระศรี - ลักษมี เช่น คัมภีร์อัคนีปุราณะ (Agni - Purana) คัมภีร์ปัทมปุราณะ (Padma - Purana) คัมภีร์วิศวกรรมศาสตร์ (Visvakarma - Sastra) ฯ ซึ่งมักจะเป็นการกล่าวถึงพระองค์ในฐานะของพระลักษมีผู้เป็นศักดิ์ของพระวิษณุ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

3. รูปแบบศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีในประเทศอินเดีย ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

ในที่นี้ผู้ศึกษานำเสนองานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศรี - ลักษมีโดยลำดับตามยุคสมัยดังนี้

3.1 สมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ

⁵⁹ ผล Bilva และ ศรีผล (Sri Phala) น่าจะเป็นผลไม้ชนิดเดียวกันซึ่งหมายถึงมะตูม, จากการสนทนากับ ดร.เชษฐ ติงสฤษดิ์, อาจารย์ประจำภาค วิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 30 สิงหาคม 2550 และ 28 ธันวาคม 2550.

⁶⁰ เชื่อมโยงได้กับตราประทับรูปผู้หญิงที่ปรากฏคู่กับต้นไม้ในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุได้เช่นกัน, อ้างใน M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 80.

⁶¹ Sheo Bahadur Singh, *Brahmanical Icons in Northern Indian* (New Delhi : Sagar Publication, 1977), 171.

⁶² Gopinatha T.A. Rao, *Element of Hindu Iconography* (Delhi : Ideological Publishers, 1968), 258 - 259.

จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองฮาร์ปาและโมเฮนจาเดโร ได้พบประติมากรรมดินเผาที่มีลักษณะปั้นแปะมีทั้งรูปสตรีกึ่งเปลือย เอวขอด สะโพกพวย สวมกระโปรงสั้นคาดเข็มขัดขนาดใหญ่รอบเอวสวมเครื่องประดับบนศีรษะและสร้อยคอ (ภาพที่ 3) รูปสตรีเปลือยในลักษณะตัดทอนกำลังอุ้มเด็กไว้กับอกด้วยมือขวา โดยยกมือซ้ายขึ้นแตะริมฝีปากเป็นการแสดงความสงบในการกล่อมเด็กให้หลับ (ภาพที่ 4)⁶³ ตราประทับชิ้นหนึ่งที่ได้จากเมืองฮาร์ปาเป็นรูปผู้หญิงที่มีต้นไม้งอกออกมาจากอวัยวะเพศ⁶⁴ (ภาพที่ 5) เป็นการเน้นว่าผู้หญิงเป็นต้นกำเนิดของความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังพบสัญลักษณ์เกี่ยวกับพระศรี – ลักษณะอีกตัวคือการนำหินมาสลักเป็นรูปวงแหวน (Ring Stone) (ภาพที่ 6) ที่มักพบคู่กับแท่งหิน (Phallic Stone) ถูกฝังอยู่ใต้บ้านโดยเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และหมายถึงพระแม่ธรณีผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่งต่าง ๆ⁶⁵

3.2 สมัยหลังพระเวท - ก่อนราชวงศ์เมารยะ

หลังสมัยพระเวท - ก่อนราชวงศ์เมารยะพบแผ่นทองคำที่เมืองเลาเรียะ นันตันคฤหะ (Lauriya - Nandangarh) (ภาพที่ 7) กำหนดอายุได้ก่อนสมัยราชวงศ์เมารยะเป็นภาพสลักรูปพระแม่ที่แสดงลักษณะของเพศหญิงอย่างเด่นชัด เช่น มีทรวงอกและสะโพกที่ใหญ่ นักวิชาการบางท่านตีความว่าเป็นปฤถวีหรือพระแม่แห่งแผ่นดิน ซึ่งเป็นการยากที่จะระบุได้แน่ชัดว่าเป็นเทวีพระองค์ใด นอกจากนี้ยังพบรูปสตรีบนแผ่นดินเผาขนาดเล็กและบนภาชนะดินเผ่อีกด้วย มีทั้งรูปผู้หญิงกึ่งเปลือยและเปลือยมีรูปร่างอุดมสมบูรณ์ บ้างสวมเสื้อผ้าและเครื่องประดับ บ้างอุ้มทารก รูปแบบที่ปรากฏมีความใกล้เคียงกับแผ่นดินเผาของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ⁶⁶

3.3 สมัยราชวงศ์เมารยะ - ศุภะและกุษาณะ

สมัยราชวงศ์เมารยะ รูปเคารพที่น่าจะเกี่ยวกับพระศรี – ลักษณะได้แก่ แผ่นหินวงกลมลักษณะแบนคล้ายจาน (Disc) มีการแกะสลักทั้งมีรูกลมตรงกลางและไม่มีรูเป็นภาพสตรีเปลือยเรียงเป็นแถวสลับกับสัญลักษณ์อื่น ๆ เช่น ต้นปาล์ม มกร ฯ ตัวอย่างได้แก่แผ่นหินวงแหวน (Ring Stone) ที่พบบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของปากีสถาน (ภาพที่ 8) แผ่นหินจากเมืองสังกิสะ (Sankisa) (ภาพที่ 9) นอกจากนี้ยังพบที่เมืองโกสัม (Kosam) จากเมืองปัตนะ (Patna) และราชฆาฏ (Rajghat) เป็นต้น โดยเฉพาะแผ่นหินจากเมืองฮาเทียล (Hathial) ที่ดักศิลาสลักเป็นภาพสตรี 4 คนอยู่ในลักษณะเตรียมให้นมแก่บุตร ซึ่งมีนักวิชาการให้ความเห็นว่าอาจเป็นสิ่งของที่ใช้

⁶³ M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 26.

⁶⁴ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 159.

⁶⁵ P.K. Agrawala, *Goddess in Ancient India*, 28 – 29.

⁶⁶ M.C.P. Srivastava, *Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature*, 68 - 69.

ในการแก้บนต่อรูปเทวี่ที่สลักอยู่ตรงกลาง⁶⁷ รูปสตรีเหล่านี้มีลักษณะคล้ายกับที่ปรากฏบนแผ่นทองคำที่โลริยะนันทคฤหะ จึงน่าจะมีความสัมพันธ์กับพระแม่แห่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุด้วยเช่นกัน⁶⁸

สมัยราชวงศ์คุงคะจากลัทธิการบูชาพระแม่ที่เป็นรูปผู้หญิงได้มีการเพิ่มสัญลักษณ์อื่นๆ เข้ามาเช่นดอกบัวและช้าง ในคัมภีร์ศรี – ศุภตะบรยายถึงพระองค์ว่าเกี่ยวข้องกับช้างโดยปรากฏในรูปคชลักษณ์มีจำนวนมากทั้งในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ เช่นชิ้นส่วนซึ่งคาดว่าน่าจะเป็นทับหลังประดับงานสถาปัตยกรรมจากเมืองโกสัม (Kosam) (ภาพที่ 10) เป็นรูปคชลักษณ์มีปรากฏร่วมกับวั เครื่องหมายสวัสดิกะ (Svastika) รูปนุรุษและมกร⁶⁹ โดยพระองค์ประทับยืนบนดอกบัวบาน ทรงถือดอกบัวตูมในพระหัตถ์ขวา ด้านข้างขวาไปด้วยก้านบัวที่ปลายสุดเป็นดอกบัวตูมและมีช้าง 2 เชือกขึงวงที่มีหม้อสร่งน้ำให้กับพระองค์

นอกจากนี้ยังพบรูปแบบเดียวกันนี้ที่รัฐอุปสาญจิ (ภาพที่ 11) และภารhut (Barhut) (ภาพที่ 12) เป็นภาพสตรียืนบนดอกบัวมีช้าง 2 เชือกกำลังชูแจกันรดน้ำเหนือศีรษะทั้ง 2 ข้าง นอกจากการแสดงรูปพระศรี - ลักษมีในรูปบุคคลแล้วยังปรากฏเป็นเครื่องหมายศรีวัตสะร่วมกับสัญลักษณ์มงคลอื่น ๆ ในพุทธศาสนา เช่น บริเวณยอดสุดของโตรณะร่วมกับเครื่องหมายตรีวัตตะ (ภาพที่ 13) หรือพบเป็นภาพสลักทั่วไปในแผ่นกลมบริเวณราวรั้วทั้ง 2 แห่ง⁷⁰

ภาพในลักษณะดังกล่าวมีการตีความว่าเป็นพุทธประวัติตอนประสูติของพระพุทธเจ้า⁷¹ เมื่อพระพุทธเจ้าประสูติมีนาค 2 ตัวมารดน้ำลงบนพระเศียร สายหนึ่งเย็นอีกสายหนึ่งร้อน คำว่า “นาค” ในภาษาสันสกฤตเป็นคำที่มีหลายความหมาย หนึ่งในนั้นมีความหมายถึงช้าง หรือเทพเจ้าแห่งน้ำ (Water Spirits)⁷² ดังนั้นช้าง 2 เชือกคือสัญลักษณ์ของเทพเจ้าแห่งน้ำ ส่วนสตรีในภาพคงหมายถึงพระนางสิริมหามายา ภาพในลักษณะเดียวกันนี้ถ้าเป็นความเชื่อในศาสนาฮินดูจะ

⁶⁷ Jitendra Nath Banerjea, *The Development of Hindu Iconography*, 185 – 186.

⁶⁸ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 158 - 159.

⁶⁹ S.C. Kala, *Sculpture in the Allahabad Municipal Museum* (Allahabad : Kitabistan, 1946), 28.

⁷⁰ Carol Radcliffe Bolon, *Forms of The Goddess Lajja Guari in Indian Art* (Delhi : Motilal Banarsidass Publishes, 1992), Fig 110 – 112.

⁷¹ Foucher, A., *The Beginning of Buddhist Art and Other Essays in India and Central - Asian* (Delhi : Indological Book, 1972), 70.

⁷² ผาสุข อินทรารุณ, “ตราดินเผารูปคช-ลักษมีและกูเธรจากเมืองนครปฐมโบราณ,” *เมืองโบราณ* 9, 3 (สิงหาคม – พฤศจิกายน, 2526) : 92.

ดีความเป็น คชลักษณ์ หรืออภิเชษฐลักษณ์ สตรีตรงกลางคือพระลักษมีประทับนั่งบนดอกบัวซึ่งเกี่ยวกับการกำเนิดของพระนาง นอกจากนี้ยังพบประติมากรรมดินเผาที่เมืองบาซาร์ (Basarh) (ภาพที่ 14) เป็นรูปเทวีร่างกายบอบบางสวมเครื่องประดับจำนวนมากยืนทำสวดด้วยมือทั้ง 2 ข้างอยู่บนดอกบัวโดยมีกอบัวเป็นฉากหลัง แม้ว่าจะไม่ปรากฏรูปช้างรดน้ำแต่นักวิชาการตีความว่าเกี่ยวข้องกับพระศรี – ลักษมีเช่นกัน⁷³

อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการให้ความเห็นว่ารูปเทวีที่มีช้างคู่ขนานรดน้ำเป็นสัญลักษณ์การประสูติของพระพุทธเจ้าในพุทธศาสนา และอาจเป็นต้นแบบให้กับคชลักษณ์ของศาสนาฮินดู เนื่องจากภาพสลักดังกล่าวมีปรากฏมาแล้วที่ภารhut (Bharhut) พุทธคยา (Boudha Gaya) และสาณจิ (Sanchi) ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 4 – 5 ในขณะที่ คชลักษณ์ในศาสนาฮินดูปรากฏในยุคแรก ๆ ในถ้ำวาระ (Varaha Temple) ที่มหาพลีปุรัม (Mahabalipuram)⁷⁴ ราวพุทธศตวรรษที่ 12

นอกจากนี้รูปพระศรี – ลักษมียังปรากฏบนเหรียญตราของกษัตริย์ในสมัยมอรวรซึ่งมีทั้งประทับนั่งและยืน พระหัตถ์ทรงดอกบัวด้วยเสมอโดยปรากฏร่วมกับสัญลักษณ์มงคลอย่างอื่น เช่น ช้าง หม้อน้ำ ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น เหรียญตราจากอุชเชนี (Ujjaini)⁷⁵ (ภาพที่ 15) เป็นภาพพระองค์ประทับยืนท่ามกลางสัญลักษณ์มงคล เช่น สวรรค์ ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ เหรียญของกษัตริย์ปุระทัตตะ (Purusadatta) ด้านหนึ่งเป็นภาพพระศรี – ลักษมีประทับยืนอีกด้านหนึ่งเป็นรูปช้างและสัญลักษณ์อื่น ๆ⁷⁶ ภาพคชลักษณ์พบปรากฏบนเหรียญเช่นกัน เช่น เหรียญตราของกษัตริย์วิษกะเทวะ (Viskadeva) (ภาพที่ 16) และเหรียญจากโกสัมพี⁷⁷ (ภาพที่ 17) การพบรูปพระศรี – ลักษมีและคชลักษณ์จำนวนมากบนเหรียญตราของกษัตริย์ในสมัยนี้แสดงถึงการยอมรับในความเป็นสัญลักษณ์มงคลแก่อาณาจักร

สมัยราชวงศ์กุษาณะ พบงานประติมากรรมสตรี กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 6 ศิลปะสมัยมอรวร จากระฐอุดรประเทศ (ภาพที่ 18) เป็นรูปสตรีรูปทรงอวบอ้วนยืนบนดอกบัวที่

⁷³ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 168.

⁷⁴ Mahabalipuram [Online], Access 25 May 2006. Available from <http://www.dalitstan.org/books/tirupati/tiru20.html>

⁷⁵ Mathura Coin [Online], Access 28 May 2007. Available from http://www.grifterrec.com/coins/india/sunga/i_india_ujjain_4634v_o.jpg

⁷⁶ John Allen, *Catalogue of the Coins of Ancient Indian*, (New Delhi : Munshiram Monoharlal Publishers PVT.Ltd., 1975), plate XXIV.No1, 2, 3, 4.

⁷⁷ Ibid., 131, plate XVI, XX.

ออกมาจากหม้อปุณณภูวะ เมื่อขวยยกขึ้นและออกข้างขวาซึ่งเป็นต้นกำเนิดของน้ำนมซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์⁷⁸ ดอกบัวและหม้อปุณณภูวะเป็นคติที่เกี่ยวข้องกับน้ำ การเกิดใหม่และความอุดมสมบูรณ์⁷⁹ ใบหน้าของเทวีแสดงอาการยิ้มอย่างสงบให้ความรู้สึกคล้ายแม่กำลังเลี้ยงดูบุตร ซึ่งให้เห็นว่าเธอคือแม่ที่เลี้ยงดูเด็กทั้งมวลเทียบได้กับพระแม่แห่งจักรวาล “โลกมาตา” (Lokamata) และเปรียบได้กับเทพแห่งแม่น้ำที่เป็นผู้หล่อเลี้ยงชีวิตซึ่งสัญลักษณ์น้ำและน้ำนมเป็นสิ่งที่ให้ชีวิต โดยน้ำให้ชีวิตแก่แผ่นดินและนมให้ชีวิตกับเด็กทารก⁸⁰

รูปแบบและลักษณะทางประติมานวิทยาที่มีอิทธิพลของประติมากรรมรูปยักษ์ณีที่สาญจิ เช่น การนุ่งผ้าบางยาวแนบเนื้อและสลักให้เห็นเครื่องเพศการสวมกำไลข้อเท้าและเครื่องประดับ เป็นการสืบเนื่องความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของชนพื้นเมืองที่มีอยู่ก่อนหน้าแล้วในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ด้านหลังของงานประติมากรรมเป็นกอบัวขนาดใหญ่และรูปนกยูงคู่ ซึ่งรูปนกยูงเป็นสัญลักษณ์ของความป็นอมตะในพุทธศาสนา⁸¹ นอกจากนี้มีนักวิชาการเชื่อว่ารูปมาตริกา (Matrika) (ภาพที่ 19) จากเมืองมฤกาเป็นรูปหญิงสาวสวมเครื่องประดับ เปลือยท่อนบน อุ้มทารกในอ้อมแขนมีความเกี่ยวข้องกับพระองค์เช่นกัน⁸²

ในสมัยพุทธะพระศรี – ลักษณะเริ่มปรากฏลักษณะพิเศษคือถูกนำมาเป็นชายา 1 ใน 3 ของท้าวฤเวทเจ้าแห่งความร่ำรวย เช่น ประติมากรรมที่เมืองมฤกา (ภาพที่ 20) พระศรี – ลักษณะมีทรงถือดอกบัวประทับนั่งร่วมกับนางภักธาถือผลไม้ นางหาริตู้มเด็ก และท้าวฤเวทถือถ้วยเหล้า⁸³

ในพิพิธภัณฑ์มฤกาพบประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับคชลักษณ์หลายชิ้น เช่น ประติมากรรมหมายเลข B 142 (ภาพที่ 21) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 6 – 7 เป็นส่วนหนึ่งของทับหลังประกอบไปด้วยช้าง 2 เชือกหันหน้าไปบริเวณกลางทับหลัง ในวงมียอดอกบัวและก้านบัว ส่วนที่หักไปทางด้านขวามือเหลือให้เห็นเป็นรูปดอกบัวบานขนาดใหญ่และมีช้างอยู่บนดอกบัว ประติมากรรมหมายเลข 0.236 (ภาพที่ 22) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 8 เป็นรูปคชลักษณ์

⁷⁸ Pramod Chandra, *The Sculpture of India 3000 B.C.-1300 A.D.* (England : Harvard University, 1985), 54.

⁷⁹ Susan L. Huntington, *The Art of Ancient India : Buddhist, Hindu, Jain* (New York : Weatherhill, 1985), 158.

⁸⁰ C. Sivaramamutri, *Sri Lakshmi in India Art and thought* , 4.

⁸¹ อาจเป็นไปได้ว่าประติมากรรมชิ้นดังกล่าวถูกสร้างขึ้นตามแนวคิดในพุทธศาสนา เนื่องจากนกยูงเป็นพาหนะของพระ อมิตาภะ, Susan L. Huntington, p. 158.

⁸² C. Sivaramamutri, *Sri Lakshmi in India Art and thought*, 2.

⁸³ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 169.

ประทับยืนบนดอกบัว พระหัตถ์ซ้ายทรงก้านบัวและวางไว้ที่ต้นพระเพลา พระหัตถ์ขวายกขึ้น แสดงอภัยมุทรา ด้านข้างของพระเศียรมีช้าง 2 เชือกรดน้ำให้กับพระองค์⁸⁴

ในขณะที่เครื่องหมายศรีวิวัตสะที่เป็นสัญลักษณ์ของพระศรี – ลักษณะยังคงได้รับการสร้างอย่างต่อเนื่อง เช่น เป็นลวดลายหนึ่งบนแผ่นหินสลักในศาสนาเชน⁸⁵ ศิลปะสมัยราชวงศ์สุทวารวดี⁸⁶ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 6 – 8 (ภาพที่ 23) โดยปรากฏร่วมกับปลาคู่ และหมอน้ำ โดยเฉพาะรอยพระพุทธรูปในพุทธศาสนา เครื่องหมายศรีวิวัตสะได้รับความนิยมมากเช่น รอยพระพุทธรูปยุคแรก ๆ ของอมราวดีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 6 ปัจจุบันจัดแสดงที่เมืองมัทราส⁸⁷ เป็นรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางพร้อมด้วยเครื่องหมายศรีวิวัตสะและสวัสดิกะ (ภาพที่ 24) และรอยพระพุทธรูปจากเมืองนาครทูลิโกณฑะ แคว้นอานธระ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 8 – 9 (ภาพที่ 25) ศรีวิวัตสะปรากฏอยู่ร่วมกับสัญลักษณ์อื่น ๆ ตามคติเรื่องมงคล 8 มงคลที่พบได้แก่ คันฉ่อง ขอสับข้าง ปลาคู่ ตรีรัตนะ หมอน้ำ สวัสดิกะและศรีวิวัตสะ⁸⁸

3.4 สมัยคุปตะ

สมัยคุปตะเป็นช่วงเวลาที่มีความเชื่อเกี่ยวกับพระศรี – ลักษณะเริ่มถูกนำมารวมกับศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู รูปแบบของพระองค์จึงปรากฏทั้งในฐานะเทวีแห่งโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์และในฐานะชายาหรือศักติของพระวิษณุ

ตัวอย่างของงานศิลปกรรมรูปคชลักษณ์และพระศรี – ลักษณะในช่วงเวลานี้ได้แก่ เหรียญและตราประทับจำนวนมาก โดยรูปเทวีที่ปรากฏบนเหรียญจะอยู่ด้านหลัง (Reverse) ของเหรียญ คู่กับรูปกษัตริย์ที่อยู่ด้านหน้า (Obverse) เป็นการเน้นให้เห็นถึงความสำคัญในการที่พระองค์เป็นสิ่งมงคลที่คู่ควรกับกษัตริย์และอาณาจักร น่าสังเกตว่าชื่อของกษัตริย์ในสมัยคุปตะนิยมใช้คำหน้า

⁸⁴ N.P. Joshi, *Catalogue of the Brahmanical Sculptures in the State Museum, Lucknow* 126.

⁸⁵ Anada K. Coomaraswamy, *Elements of Buddhist Iconography* (New Delhi : Munshiram Monoharlal, 1979), Plate IV.

⁸⁶ Twin fish and Srivatsa [Online], Accessed 29 March 2007. Available from <http://huntington.wmc.ohio-state.edu/public/index.cfm?recID=81&fuseaction=browseResults&ReligiousCategoryID=60>

⁸⁷ Anada K. Coomaraswamy, *Elements of Buddhist Iconography*, Plate IV.

⁸⁸ นันทนา ชุตินวงศ์, *รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียและเอเชียอาคเนย์* (กรุงเทพฯ : ด้านสหราชอาณาจักรพิมพ์, 2533), 16 – 18.

ว่า “ศรี” อยู่เสมอ เป็นไปได้ว่าเหรียญหรือตราประทับที่มีการนำรูปพระศรี – ลักษณะไปวางคู่กันกับรูปกษัตริย์อาจเป็นการยืนยันถึงสิทธิอันชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์⁸⁹

ตัวอย่างเหรียญสมัยคุปตะที่มีการนำรูปพระศรี – ลักษณะไปปรากฏบนด้านหลัง (Reverse) ของเหรียญคู่กับรูปกษัตริย์มีดังนี้⁹⁰

ตารางที่ 1 ตัวอย่างภาพที่อยู่บนเหรียญตราสมัยคุปตะ

ด้านหน้า	ด้านหลัง	กษัตริย์
รูปบุคคลถือไม้เท้า (Standard Type)	พระศรี - ลักษณะมีประทับนั่งบนบัลลังก์ที่มีพนัก ด้านหลังสูง พระหัตถ์ขวาทรงบังวาศ และ ตะกร้าแห่งพืชผล (Cornucopia) (ภาพที่ 26)	สมุทราคุปต์ (Samudragupta)
เหรียญแบบมีรูปสิงห์ (Couch Type)	พระศรี - ลักษณะมีประทับนั่งบนบัลลังก์ พระหัตถ์ ซ้ายดอกบัว พระหัตถ์ขวาทรงบังวาศหรือ ดอกบัว ⁹¹	จันทรคุปต์ที่ 2 (Chandragupta II)
ประเภทจันทรคุปต์ – กุมารเทวี (Chandragupta – Kumaradevi Type)	พระศรี – ลักษณะมีประทับนั่งบนหลังสิงห์ที่ หมอบอยู่ ทรงดอกบัวในพระหัตถ์ขวาพระ หัตถ์ซ้ายทรงบังวาศหรือตะกร้าแห่งพืชผล	จันทรคุปต์ที่ 2 (Chandragupta II)

⁸⁹ Kiran Kumar Thaplyal, Studies in Ancient Indian Seals (Lucknow University : Prem Printing Press, 1972), 85. และจากการสนทนากับ ดร. เชษฐ ติงส์ชลี, อาจารย์ประจำภาค วิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 28 ธันวาคม 2550.

⁹⁰ ดูภาพประกอบเพิ่มเติมได้จาก, John Allen, Catalogue of the Coins of The Gupta Dynasties, (New Delhi : Munshiram Monoharlal Publishers PVT.Ltd., 1975), p. 1 – 5, pl. I – II., p. 33 – 34, plate VI., Chandra Mukherju, Gupta Numismatic Art and Artistic and Iconographic Study (New Delhi : Efficient offset Prints, 1991), plate 1 – 6. และ Gupta Coins [Online], Accessed 29 December 2007. Available from [http://www.columbia.edu/itc/mealc/pritchett/00routes data/0300_0399/earlyguptacoins/early_guptacoins.html](http://www.columbia.edu/itc/mealc/pritchett/00routes/data/0300_0399/earlyguptacoins/early_guptacoins.html)

⁹¹ Chandra Mukherju, Gupta Numismatic Art and Artistic and Iconographic Study, 79.

ด้านหน้า	ด้านหลัง	กษัตริย์
การฆ่าสิงห์ (Lion - Slayer)	พระศรี - ลักษณะประทับนั่งบนหลังสิงห์ที่หมอบอยู่ ทรงดอกบัวในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายทรงบ่วงบาศหรือตะกร้าแห่งพืชผล ⁹² (ภาพที่ 27)	จันทรคุปต์ที่ 2 (Chandragupta II)
เหรียญแบบบุคคลยิงธนู (Archer Type)	พระศรี - ลักษณะประทับนั่งบนดอกบัว ทรงวัตถุรูปกลมคล้ายเหรียญ ⁹³	กุมารคุปต์ที่ 1 (Kumaragupta I)
คนขี่ช้าง (Elephant - Rider Type)	พระศรี - ลักษณะประทับยืนท่ามกลางดอกบัว พระหัตถ์ขวาทิ้งขว้างธนู (แฉก?) ล้อมรอบด้วยถุงเงิน ⁹⁴ (ภาพที่ 28)	กุมารคุปต์ที่ 1 (Kumaragupta I)

ในสมัยคุปตะมีการสร้างตราประทับรูปบุคคลลักษณะมีจำนวนมาก⁹⁵ โดยพบแพร่หลายตามเมืองต่าง ๆ เช่น ภัตา ราชฆาฏ โกสัมพี เอราน ฯ ที่เมืองบาชาพบรูปพระองค์ประทับยืนพร้อมกับช้างคู่กำลังรดน้ำโดยไม่ปรากฏรูปบุคคลอื่น (ภาพที่ 29) หรือประทับยืนท่ามกลางต้นไม้และช้าง ด้านข้างมีคนแคระถือถุงเงิน ตราประทับบางชิ้นมีรูปบุรุษคุกเข่าด้านข้างและขว้างเหรียญออกจากถุง (ภาพที่ 30) บางชิ้นเป็นรูปเทวีทรงถือถุงเงินหรือมีกล่องเงินอยู่ด้านข้าง⁹⁶ ตราประทับรูปบุคคลลักษณะนี้ยังคงได้รับความนิยมสร้างต่อมาในสมัยปาละอีกด้วย⁹⁷

ในขณะที่ตราประทับจากเมืองภัตาบางชิ้นพบพระศรี - ลักษณะปรากฏร่วมกับครุฑ บางชิ้นทรงถือสังข์และจักรในพระหัตถ์ ตราประทับบางชิ้นเป็นรูปเรือขนาดใหญ่ที่มีฝีพายโดยเทวีแต่งกายด้วยผ้าจับจีบบางแนบตัวซึ่งเป็นแบบที่นิยมในสมัยคุปตะ พระหัตถ์ซ้ายทรงสังข์และมีสัญลักษณ์คล้ายปีกของสิงห์หรือโหนกหัวปรากฏร่วมด้วย การที่พระองค์ประทับยืนบนเรือแสดงถึง

⁹² Ibid., 86.

⁹³ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 169.

⁹⁴ John Allen, *Catalogue of the Coins of The Gupta Dynasties*, 88 .

⁹⁵ Kiran Kumar Thaplyyal, *Studies in Ancient Indian Seals*, 180.

⁹⁶ ตราประทับบางชิ้นที่เป็นรูปพระองค์ประทับร่วมกับคนแคระถือถุงเงินมีจารึกเกี่ยวกับสมามคมพ่อค้าและนายธนาคาร, Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 171.

⁹⁷ Kiran Kumar Thaplyyal, *Studies in Ancient Indian Seals*, 181

ความเกี่ยวข้องอย่างยิ่งในทางการค้า⁹⁸ ตราประทับบางชิ้นจากเมืองกิตานอกจากพระนางจะทรงสัญลักษณ์ของพระวิษณุในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์ซ้ายยังทรงครุฑซึ่งเป็นพาหนะของพระวิษณุ⁹⁹ ทั้งเหรียญและตราประทับที่พระนางทรงอาวูและพาหนะของพระวิษณุ เป็นการย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของพระนางที่ถูกนำมาคู่กับพระวิษณุ

ในสมัยคุปตะยังคงสืบเนื่องการใช้สัญลักษณ์ศรีวิวัตสะแทนพระศรี – ลักษณะมีโดยพบตราประทับจำนวนมากที่เมืองกิตา บาชาและราชชาฏ มีการใช้รูปศรีวิวัตสะร่วมกับสัญลักษณ์อื่นๆ เช่น ตราประทับจากเมืองกิตา ของราชวงศ์กุษาณะ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 (ภาพที่ 31) เครื่องหมายศรีวิวัตสะวางเรียงแถวท่ามกลางสัญลักษณ์มงคลอื่น ๆ เช่น จักร สังข์ ขอสับข้างคทา ฯ บางครั้งปรากฏร่วมกับสิงโต (ภาพที่ 32) บางครั้งปรากฏอยู่ตรงกลางร่วมกับสัญลักษณ์คทา สังข์ สุริยะจักรและพระจันทร์¹⁰⁰ (ภาพที่ 33)

ศตลักษณ์นอกจากจะปรากฏบนเหรียญและตราประทับจำนวนมากในสมัยคุปตะและยุคกลางแล้ว ยังพบเป็นงานประติมากรรมนูนสูงและลอยตัวประดับศาสนสถานโดยพบทั่วไปทั้งในอินเดียเหนือและอินเดียใต้ ตัวอย่างงานศิลปกรรมศตลักษณ์ที่ปรากฏในอินเดียเช่น ประติมากรรมที่เมืองเอราน (Eran) เสาอุกกรงจากเมืองโกธัมปี โดยเฉพาะทับหลังจากเมืองจุนนาร์ (Chunar) ที่เป็นรูปศตลักษณ์ประทับนั่งขนานข้างด้วยพระคเณศและพระศรีสวตี เทวีทรงมี 4 กร พระหัตถ์คู่ล่างซ้ายทรงหม้อน้ำและแสดงท่าประทานพรในพระหัตถ์ขวา พระหัตถ์คู่บนทรงดอกบัวโดยมีข้าง 2 เชือกรดน้ำเหนือพระองค์¹⁰¹

3.5 สมัยหลังคุปตะ

สมัยหลังคุปตะมีความนิยมในการสร้างประติมากรรมศตลักษณ์มีจำนวนมากมีทั้งที่เป็นประติมากรรมศตลักษณ์เดี่ยว และปรากฏร่วมกับเทพองค์อื่น ๆ เช่น พระคเณศและท้าวกุเวร ตัวอย่างในศิลปะอินเดียเหนือจากพิพิธภัณฑสถาน (ภาพที่ 34) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 13 เทวีประทับนั่งในท่าลลิตาสนะ (Lalitasana) บนดอกบัวที่มีสิงห์รองรับที่ฐานทั้ง 2 ข้าง พระองค์ทรงเครื่องแต่งกายและศิราภรณ์ประดับมากมาย ขนานข้างด้วยก้านบัวที่มีข้าง 2 เชือกรดน้ำ ด้านขวาของเทวีเป็นพระคเณศกำลังกินขนมลัทฑู (Laddu) ด้านซ้ายเป็นท้าวกุเวร¹⁰²

⁹⁸ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 172 - 173.

⁹⁹ Kiran Kumar Thaplyyal, *Studies in Ancient Indian Seals*, 181.

¹⁰⁰ Ibid., 99, 118 , 162.

¹⁰¹ Bhagwant Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 174 - 175.

¹⁰² Ibid.

เทวาลัยลักษมณ์ (Laksamana Temple) ขุรราโห (Kajuraho) สมัยราชวงศ์จันเทละ (Chandella Dynasty) พบประติมากรรมรูปคชลักษณ์มีหลายชิ้น เช่น รูปเทวีทรงประทับนั่งเหนือสิงโตในท่าอรรพธยงค์ (Ardhaparyanka)¹⁰³ (ภาพที่ 35) ซึ่งเป็นรูปแบบที่หาได้ยาก¹⁰⁴ พระกรคู่ด้านบนทรงดอกบัวที่มีข้างอยู่เหนือพระองค์ พระกรคู่ด้านล่างแสดงวรุมุทราและทรงคทา แม้ว่าประติมากรรมที่ ขุรราโหข้างคู่ที่อยู่ด้านบนไม่ได้ร่อนน้ำแต่ก็สามารถระบุได้ว่าเป็นพระองค์

ในสมัยปาละนิยมสร้างรูปคชลักษณ์มีมาก เช่น ประติมากรรมที่เจดีย์หมายเลข 2 (Brahmanical Temple) ที่นาลันทา (Nalanda) (ภาพที่ 36) พระองค์ประทับบนนั่งขัดสมาธิเพชรบนดอกบัวบาน พระหัตถ์ซ้ายทรงก้านบัว พระหัตถ์ขวาทรงสังข์และมีข้างคู่ร่อนน้ำให้กับพระองค์ ประติมากรรมที่มีลักษณะใกล้เคียงกันนี้บางภาพจะทรงคทาหรือผลมะตูม นอกจากนี้ยังพบเป็นงานประติมากรรมลอยตัวอีกจำนวนมากมีทั้งประทับนั่งและยืนปรากฏตามพิพิธภัณฑสถานต่าง ๆ หลายแห่ง เช่น ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงนิวเดลี (ภาพที่ 37) พิพิธภัณฑที่เมืองนาลันทา รัฐพิหาร (ภาพที่ 38) พิพิธภัณฑศัดคกา ประเทศ บังคลาเทศ ฯ แสดงถึงความนิยมในการบูชาพระองค์อย่างมากในสมัยนี้

ความนิยมในการนำคชลักษณ์มาประดับบนทับหลังยังคงมีอยู่ เช่น ในอินเดียเหนือ แถบแคว้นโอริสสาพบรูปคชลักษณ์เป็นงานประดับบนทับหลังตามเทวสถานต่าง ๆ หลายแห่ง เช่น เทวาลัยมุกเตศวร (Muktesvara Temple) เทวาลัยพรหมเมศวร (Brahmesvara Temple)¹⁰⁵ และเทวาลัยปรศุราเมศวร (Parashurameshvara) (ภาพที่ 39) รัตนคีรี (Ratanagiri) (ภาพที่ 40) และทับหลังคชลักษณ์จากมध्यประเทศ (Madhya Pradesh) (ภาพที่ 41) ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานออร์ตันไซมอน นอกจากนี้ยังมีทับหลังจากพิพิธภัณฑสถานที่มีลักษณะการแบ่งช่อง 3 ช่อง สลักงานประติมากรรม โดยช่องกลางเป็นรูปคชลักษณ์มีขนบซ้ายและขวาด้วยพระคเณศและพระสรัสวดี

ในอินเดียใต้พบความนิยมในการสร้างรูปคชลักษณ์หลายแห่ง เช่น ประติมากรรมที่ถ้ำวราหะ (Varaha) กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ศิลปะสมัยราชวงศ์ปัลลวะ (ภาพที่ 42) เทวีประทับนั่งบนบัลลังก์ดอกบัว พระหัตถ์ทั้ง 2 ทรงถือดอกบัวตูม ด้านข้างมีช้างชุกุภาชนะร่อนน้ำ

¹⁰³ Bhagwat Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 174.

¹⁰⁴ Urmila Agarwal, *Khajuraho Sculptures* (New Delhi : Rajendra Ravindra Printers, 1980), 58.

¹⁰⁵ Bhagwat Sahai, *Iconography of Minor Hindu and Buddhist Deities*, 175.

เหนือพระเศียรและแวดล้อมด้วยทาสรับใช้ซึ่งเป็นหญิงสาว 4 คนถือเหยือกน้ำและดอกไม้¹⁰⁶ นอกจากนี้ยังพบเป็นงานประดับบนทับหลังเหนือประตูทางเข้าศาสนสถาน ศิลปะสมัยจาลุกยะ ที่ไอโฮเล (Aihole) (ภาพที่ 43) กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 เทวรูปประทับนั่งอยู่ตรงกลางบนขาข้างด้วยข้างซุหมื่อน้ำด้วยวงรตนน้ำเหนือพระองค์ ด้านล่างของประตูทางเข้ามีประติมากรรมรูปช้าง หม้อปูลงหมณะและท้าวภูเวร

ในอินเดียใต้ฝั่งตะวันตก บริเวณคาบสมุทรเดคคาน (Deccan) สมัยต้นราชวงศ์จาลุกยะ (Chalukya) พบประติมากรรมรูปศลักษมีในถ้ำออรังคบาท (Aurangabad) และถ้ำเอลโลรา (Ellora) โดยประติมากรรมศลักษมีที่ถ้ำออรังคบาทหมายเลข 7 (ภาพที่ 44) เป็นงานประดับทับหลังเหนือกรอบประตู กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12¹⁰⁷

ในขณะที่ถ้ำเอลโลรามีภาพศลักษมีอย่างน้อย 2 ภาพที่ถ้ำหมายเลข 14 (ภาพที่ 45) และหมายเลข 16 (ถ้ำไกรลาส) (ภาพที่ 46) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 14 ความพิเศษคือช้างมีจำนวนเพิ่มขึ้นเป็น 4 เชือก มีนาคลและนาคินี้ถือหม้อน้ำแทรกระหว่างใบบัวข้างที่ปรากฏเพิ่มขึ้นรวมเป็น 4 เชือกหมายถึงสายน้ำที่ไหลมาจากทิศทั้ง 4 โดยศลักษมีที่ปรากฏข้าง 4 เชือกยังพบที่ถ้ำพาทามิ (Badami) ต้นราชวงศ์จาลุกยะอีกด้วย¹⁰⁸

บริเวณอินเดียใต้ฝั่งตะวันออก รัฐทมิฬนาฑู (Tamil Nadu) พบทับหลังจากเมืองโนลัมปะ (Nolamba) (ภาพที่ 47) สมัยราชวงศ์ปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14¹⁰⁹ นอกจากนี้ยังพบรูปศลักษมีที่มีรูปร่างประหลาด ถูกสลักไว้ตามช่องสี่เหลี่ยมจากเมืองกาเวริปักกัม (Kaveripakkam) สมัยปลายราชวงศ์ปัลลวะ (ภาพที่ 48) ลักษณะที่บ่งชี้ว่าเป็นศลักษมีคือช้าง 2 เชือกที่ปรากฏด้านบน เทวปรางค์จากใบหน้า ประทับนั่งบนดอกบัว พระหัตถ์และพระบาทงม้วนขึ้นด้านข้าง ลักษณะโดยรวมมีการดัดทอนจนคล้ายเครื่องหมายศรีวิวัตสะ (Srivatsa) นอกจากนี้ยังปรากฏสัญลักษณ์พิเศษอีกคือรูปตะเกียง ด้านข้าง 2 ดวงซึ่งเป็นลักษณะมงคลของเทวีชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นฤๅษีงามยามดีประจำบ้าน ทั้ง 2 ข้างบนฐานบัวมีรูปสังข์และดอกบัวซึ่งหมายถึงสังขนิธิและปัทมนิธิ โดยสังขนิธิและปัทมนิธิมักปรากฏบนขาข้างท้าวภูเวรบริเวณ

¹⁰⁶ Aschwin de Lippe, *Indian Mediaeval Sculpture* (Amsterdam : Holland publishing company, 1978), 152.

¹⁰⁷ Susan L. Huntington, *The Art of Ancient India : Buddhist, Hindu, Jain*, 266.

¹⁰⁸ R. Champakalakshmi, *Vaisanava Iconography* (Delhi : Orient Longman Limited, 1981), 214.

¹⁰⁹ Ibid., 213.

ทางเข้าศาสนสถาน การนำพระศรี - ลักษมีประทับตรงกลางขนานข้างด้วยสังขนิธิและปัทมนิธิ เป็นสิ่งที่เน้นย้ำถึงการเป็นพระองค์เป็นเทวีผู้อำนวยโชคและความร่ำรวยนั่นเอง¹¹⁰

ประติมากรรมที่ใกล้เคียงกันนี้ยังพบที่เมืองอินาดิ (Enadi) กำหนดอายุได้ในสมัย ราชวงศ์ปัลลวะ ปลายพุทธศตวรรษที่ 14 (ภาพที่ 49) รูปร่างของพระลักษมีจะเริ่มปรากฏลักษณะ คล้ายรูปสามเหลี่ยมตั้งแต่สมัยวิชัยนคร (Vijayanagar) และรูปเคารพพระวิษณุในช่วงหลังมัก ปรากฏสัญลักษณ์ศิวิตะบนพระอุระด้วยเสมอ¹¹¹

สมัยหอยชะ (Hoysala) พบประติมากรรมพระศรี - ลักษมีที่เทวาลัยเกศวะ (Keshava Temple) เมืองโสมนาทปุระ (Somnathpur) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 เทวีสวม เครื่องประดับและศิราภรณ์มากมายทรงประทับยืนเด่นร่าตามจังหวะกลองของทาสรับใช้ที่อยู่ บริเวณพระบาทขวา (ภาพที่ 50) ทรงถืออาวุธและสิ่งของได้แก่ ดอกบัว ก้านบัว จักร ผลมะตูม และคทา

ตั้งแต่สมัยคุปตะเป็นต้นมา พระศรี - ลักษมีเริ่มได้รับการรวมเข้าสู่ลัทธิไวษณพนิกาย โดยพระองค์จะปรากฏร่วมกับพระวิษณุอยู่เสมอพร้อมกับสัญลักษณ์ทางประติมานวิทยาของทั้ง 2 พระองค์ เช่น ครุฑ ดอกบัวฯ หรือบางครั้งปรากฏในลักษณะประติมากรรมกลุ่มเทพ 3 องค์ ใน สมัยนี้รูปพระศรี - ลักษมีที่ปรากฏร่วมกับพระวิษณุที่ได้รับความนิยมมากคือรูปนารายณ์บรรทม ลินธุ์และลักษมี - นารายณะและจะปรากฏร่วมกับพระวิษณุในอวตารบางตัว ๆ เสมอ

สรุป ความเชื่อเกี่ยวกับพระศรี - ลักษมีมีพื้นฐานมาจากความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่แห่ง ความอุดมสมบูรณ์ตั้งแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อถึงสมัยยุคพระเวทจึงปรากฏชื่อเทวีทั้งศรี และลักษมีว่าเป็นเทวีแห่งความร่ำรวยและเจริญรุ่งเรือง โดยมีความสัมพันธ์กับดอกบัวในชื่อของ พระศรี และถ้ามีรูปดอกบัวและข้างประกอบจะเรียกว่าคชลักษมีหรืออภิเชกศรี สมัยราชวงศ์ เมารยะ ศุภะและกุษาณะการนำรูปคชลักษมีมาประดับตามพุทธสถานอาทนามาถึงตอนประสูติ ของพระพุทธเจ้า รูปพระศรี - ลักษมี คชลักษมีและศิวิตะเป็นที่นิยมของกษัตริย์และพ่อค้าตาม เมืองท่าสำคัญ ๆ โดยนำมาใช้ประดับบนเหรียญและตราประทับเพื่อเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดม สมบูรณ์ ความร่ำรวยและความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักร นอกจากนี้สัญลักษณ์ดังกล่าวได้รับการ นำมาปรับใช้เป็นสัญลักษณ์มงคลทั้งในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ฮินดูและศาสนาเชน

สมัยต้นคุปตะรูปพระศรี - ลักษมี คชลักษมีและศิวิตะยังคงมีการนำมาใช้ประดับบน เหรียญและตราประทับดินเผาและพบร่วมกับทำวัฏเฐน โดยถือว่าพระองค์เป็นชายาองค์หนึ่งของ

¹¹⁰ R. Champakalakshmi, *Vaisnava Iconography in the Tamil country*, 212.

¹¹¹ Ibid., 213.

ท้าวภูเวร สมัยคุปตะ – หลังคุปตะรูปคชลักษณ์ได้รับความนิยมในการสร้างเป็นงานประติมากรรม
 ประดับศาสนสถาน โดยเฉพาะศาสนสถานในศาสนาฮินดูโดยเป็นเทวีแห่งความอุดมสมบูรณ์
 และได้รับการยกย่องให้เป็นชายาของพระวิษณุ หนึ่งในเทพเจ้าสำคัญสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ –
 ฮินดู มีฐานะเป็นหนึ่งในศักดิ์ของพระวิษณุโดยจะอยู่เคียงข้างพระวิษณุทุกหนทุกแห่งและเป็นแม่
 พระแห่งโลกผู้ให้กำเนิดสรรพสิ่งทั้งปวงชั่วกาลปาวสาน

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์